

ΚΩΣΤΑΣ ΚΩΣΤΗΣ

# Ο ΠΛΟΥΤΟΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Η ελληνική οικονομία  
από τους Βαλκανικούς πολέμους  
μέχρι σήμερα



ΕΚΔΟΣΕΙΣ  
ΠΑΤΑΚΗ

## ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Συνομογραφίες . . . . .	14
Κατάλογος πινάκων, διαγραμμάτων και χαρτών . . . . .	17
Ευχαριστίες . . . . .	23
ΕΙΣΑΓΩΓΗ . . . . .	25
1. ΠΟΛΕΜΟΙ (1912-1922) . . . . .	33
Το κόστος των πολέμων . . . . .	37
Νέες Χώρες . . . . .	44
Πληθυσμιακές μετακινήσεις . . . . .	57
Η χρηματοδότηση των πολέμων . . . . .	65
Μεταρρυθμίσεις . . . . .	72
2. ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ ΣΤΗΝ ΚΑΝΟΝΙΚΟΤΗΤΑ (1923-1928) . . . . .	90
Το φάντασμα του Μάλθους . . . . .	94
Το αστικό φαινόμενο . . . . .	99
Πρόσφυγες . . . . .	104
Αγροτική μεταρρύθμιση . . . . .	131
Ανισοροπίες . . . . .	136
Η ελληνική βιομηχανία στη συγκυρία του Μεσοπολέμου . . . . .	145
Αστάθεια . . . . .	160
Νομισματική σταθεροποίηση και μεταρρυθμίσεις . . . . .	169
3. Η ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ 1929 ΚΑΙ Η ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΑΥΤΑΡΚΕΙΑΣ (1929-1940) . . . . .	180
Οι γενικές κατευθύνσεις . . . . .	181
«Χρόνια δυστυχίας» . . . . .	188
Βιομηχανία . . . . .	201
Το πρόβλημα της ενέργειας . . . . .	216

Εξωτερικές συναλλαγές . . . . .	223
Δημόσια οικονομικά . . . . .	231
Το μέγεθος του κράτους . . . . .	240
Νομισματική πολιτική . . . . .	250
Πτώχευση . . . . .	261
Η χρηματοδότηση της οικονομίας . . . . .	275
<b>4. ΚΑΤΟΧΗ ΚΑΙ ΑΝΑΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ (1941-1952) . . . . .</b>	<b>281</b>
Κατοχή . . . . .	282
Λιμός . . . . .	286
Μαύρη αγορά και πληθωρισμός . . . . .	295
Επιβίωση . . . . .	301
Σε αναζήτηση σταθερότητας . . . . .	307
Βοήθεια . . . . .	321
Πρότυπα ανάπτυξης . . . . .	328
Το πρόβλημα της ενέργειας . . . . .	340
Το ζήτημα των τραπεζών . . . . .	349
Σε αναζήτηση της καταναλωτικής κοινωνίας . . . . .	353
<b>5. Ο ΜΕΓΑΛΟΣ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ (1953-1973) . . . . .</b>	<b>357</b>
Η περίοδος και οι επιδόσεις της . . . . .	358
Το δημογραφικό πλαίσιο . . . . .	367
Η αφετηρία του οικονομικού θαύματος . . . . .	372
Το πλαίσιο άσκησης της οικονομικής δραστηριότητας . . . . .	377
Η χρηματοδότηση της οικονομίας . . . . .	383
Τα χαρακτηριστικά του μεγάλου μετασχηματισμού . . . . .	395
Ξένες επενδύσεις . . . . .	408
Εξωτερικές συναλλαγές . . . . .	414
Το κράτος . . . . .	418
Η λογική του νοικοκύρη . . . . .	427
<b>6. ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ (1974-2000) . . . . .</b>	<b>431</b>
Νέοι ορίζοντες, παλιοί προσανατολισμοί . . . . .	432
Οι βασικές τάσεις της οικονομίας . . . . .	436

Η δομή της οικονομίας εξακολουθεί να μεταβάλλεται . . . . .	444
Κράτος και δημόσια οικονομία . . . . .	448
Η οικονομία υπό ομηρία . . . . .	456
Καθεστώτα οικονομικής πολιτικής . . . . .	463
Η βιομηχανία, ο μεγάλος χαμένος της ελληνικής οικονομίας . .	470
Ο μεγάλος κερδισμένος, το τραπεζικό σύστημα . . . . .	476
Συμμετοχή στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης . . . .	488
Το ξένο κεφάλαιο . . . . .	493
<b>7. ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΕΥΡΩ (2001-2018) . . . . .</b>	<b>500</b>
Κατανάλωση, κατανάλωση, κατανάλωση... . . . . .	510
Το πρόβλημα της επανεκκίνησης . . . . .	515
Δημόσια αναρχία . . . . .	523
Φτώχεια . . . . .	533
Κοινωνική δικαιοσύνη . . . . .	537
Ανοικτές πληγές . . . . .	543
Τράπεζες . . . . .	547
Κερδισμένοι και χαμένοι . . . . .	551
<b>8. ΜΝΗΜΟΝΙΑ . . . . .</b>	<b>556</b>
Ο παράδεισος και η κόλαση . . . . .	557
Οι συνιστώσες του προβλήματος . . . . .	570
Μνημόνιο I . . . . .	578
ΔΝΤ και ΟΟΣΑ . . . . .	590
Μνημόνιο II . . . . .	598
Το πολιτικό σύστημα αντιστέκεται . . . . .	602
«Τόσο πολύ κακό σε τόσο λίγο διάστημα» . . . . .	610
Διακυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ . . . . .	619
Κρίσεις και μεταρρυθμίσεις στην ελληνική οικονομία . . . . .	622
<b>ΕΠΙΛΟΓΟΣ . . . . .</b>	<b>635</b>
<i>Ενδεικτική βιβλιογραφία . . . . .</i>	<i>646</i>
<i>Ευρετήριο . . . . .</i>	<i>651</i>

# ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ, ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΧΑΡΤΩΝ



## Πίνακες

1.1. Νοσηρότητα που οφείλεται στην ελονοσία κατά περιοχές της Μακεδονίας-Θράκης, 1915-1919 . . . . .	52
1.2. Τακτικά και έκτακτα έσοδα του δημοσίου, 1919-1922 . . . . .	69
2.1. Φυσική κίνηση του πληθυσμού της Ελλάδας, 1901-1940 . . . . .	95
2.2. Δείκτες της κατανομής του πληθυσμού της Ελλάδας κατά ηλικίες, 1907-1940 . . . . .	99
2.3. Αστικοποίηση στην Ελλάδα, 1920-1940 . . . . .	103
2.4. Κατανομή των προσφυγικών συνοικισμών και του προσφυγικού πληθυσμού κατά κατηγορία και περιφέρεια, 1929 . .	118
2.5. Ποσοστιαία κατανομή (%) των ετήσιων καλλιεργειών, 1911-1939 . . . . .	137
2.6. Μέσοι όροι στρεμματικών αποδόσεων, 1914-1932 . . . . .	138
2.7. Ποσοστιαία μεταβολή (%) της βιομηχανικής παραγωγής στην Ελλάδα, 1921-1938 . . . . .	147
2.8. Κατηγορίες επαγγεμάτων κατά τις απογραφές πληθυσμού της Ελλάδας, 1907-1951 . . . . .	152

3.1. Στρεμματικές αποδόσεις βασικών γεωργικών προϊόντων, 1928-1938 . . . . .	191
3.2. Δείκτες της βιομηχανίας, 1928-1939 . . . . .	202
3.3. Ποσοστιαία σύνθεση (%) της αξίας της βιομηχανικής παραγωγής, 1921-1938 . . . . .	205
3.4. Αριθμός ανέργων και αμοιβές, 1928-1939 . . . . .	207
3.5. Επενδύσεις στην Ελλάδα, 1929-1939 . . . . .	209
3.6. Ποσοστιαία κατανομή (%) του κόστους σε διάφορους βιομηχανικούς κλάδους, 1932, 1936 . . . . .	217
3.7. Επιχειρήσεις παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας, 1917-1930 . . . . .	219
3.8. Προέλευση της ενέργειας που καταναλώθηκε στην Ελλάδα, 1939 . . . . .	221
3.9. Κατανάλωση ηλεκτρικής ενέργειας κατά κατηγορία χρήσεως και κατά κάτοικο, 1939 . . . . .	222
3.10. Γεωγραφική κατανομή του ελληνικού εξωτερικού εμπορίου, 1928, 1938 . . . . .	227
3.11. Αριθμός δημοσίων υπαλλήλων, 1928-1938 . . . . .	242
3.12. Νομισματικά μεγέθη, 1928-1940 . . . . .	257
3.13. Σύνολο καταθέσεων στην ΕΤΕ, στις τράπεζες και στα Ταχυδρομικά Ταμειυτήρια, 1930-1939 . . . . .	276
3.14. Υπηρεσία δημοσίου χρέους, 1932-1933 έως 1939-1940 . . . . .	278
4.1. Ημερήσια διατροφή σε θερμίδες δείγματος εργατικών οικογενειών της Αθήνας, 1939-1943 . . . . .	292
4.2. Νομισματικοί δείκτες, 1941-1944 . . . . .	297
4.3. Τιμές της λίρας και του δολαρίου, 1944-1946 . . . . .	309
4.4. Έσοδα και έξοδα δημοσίου, 1944-1947 . . . . .	311
4.5. Βοήθεια της UNRRA στην Ελλάδα, Απρίλιος 1945 – Μάιος 1947 . . . . .	323
4.6. Βιομηχανική παραγωγή στη Δυτική Ευρώπη, 1947-1951 . . . . .	327
5.1. Δείκτες εξαστισμού και «εκβιομηχάνισης» στην Ελλάδα, 1928-1971 . . . . .	364
5.2. Βασικά μεγέθη ισοζυγίου πληρωμών, 1948-1953 . . . . .	375
5.3. Έδαφος, εργατικό δυναμικό και καθαρό πάγιο κεφάλαιο στην ελληνική γεωργία, 1961-1974 . . . . .	399

5.4. Ποσοστιαία συμμετοχή (%) των φορολογικών εσόδων στο ΑΕΠ, 1953-1973 . . . . .	421
5.5. Ποσοστιαία σύνθεση (%) δημοσίων δαπανών καταναλώσεως και τρεχουσών μεταβιβάσεων προς ιδιώτες κατά λειτουργική κατηγορία, 1962-1973 . . . . .	424
5.6. Ποσοστιαία σύνθεση (%) των απολύτως ανελαστικών δαπανών και των λοιπών δαπανών του δημοσίου, 1958-1974 . . . .	426
5.7. Ποσοστιαία κατανομή (%) των πηγών χρηματοδότησης των δαπανών της κεντρικής διοίκησης, 1957-1973 . . . . .	428
6.1. Ποσοστιαία κατανομή (%) των τραπεζικών πιστώσεων κατά τομέα οικονομικής δραστηριότητας, 1975-2000 . . . . .	478
6.2. Ποσοστιαία κατανομή (%) των τραπεζικών χορηγήσεων ανάλογα με την κατηγορία των ιδρυμάτων, 1975-2000 . . . . .	480
7.1. Κατανομή της φορολογίας κατά ομάδες δηλωθέντος εισοδήματος, 2015 . . . . .	529
7.2. Κατανομή των φορολογουμένων κατά επάγγελμα, 2015 . . . .	530
7.3. Οι μισθοί στον ιδιωτικό τομέα ανά ηλικία, 2009, 2016 . . . . .	542
7.4. Κατανομή της απασχόλησης σε πλήρη και μερική, 2010-2016 . .	542

## Διαγράμματα

1.1. Ετήσια ποσοστιαία μεταβολή (%) του τιμαρίθμου ακριβείας ζωής και της κυκλοφορίας τραπεζογραμματίων, 1914-1922 . . . . .	66
2.1. Εξέλιξη του αστικού και μη αστικού πληθυσμού, 1907-1940 . .	101
2.2. Αξία γεωργικής παραγωγής (σε τιμές 1938), 1920-1938 . . . . .	139
2.3. Εκτίμηση της δευτερογενούς παραγωγής (σε τιμές 1914 ), 1914-1935 . . . . .	149
2.4. Σύνθεση της αξίας του ελληνικού ΑΕΠ κατά παραγωγικό τομέα, 1893-1939 . . . . .	153
3.1. Δείκτης οικονομικής δραστηριότητας στην Ελλάδα, 1925-1939 . . . . .	182
3.2. Δείκτες γεωργικής παραγωγής, 1928-1938 . . . . .	190
3.3. Εξωτερικό εμπόριο της Ελλάδας, 1928-1938 . . . . .	224

3.4. Φορολογική επιβάρυνση ως ποσοστό (%) του κατά κεφαλήν ΑΕΠ, 1912-1938 . . . . .	232
3.5. Σχέση (%) δημοσίων δαπανών προς ΑΕΠ, 1833-1938 . . . . .	247
3.6. Σχέση (%) δημοσίων δαπανών προς ΑΕΠ, 1914-1938 . . . . .	248
3.7. Μηνιαία κίνηση της κυκλοφορίας τραπεζογραμματίων και του καλύμματος της κυκλοφορίας, 1928-1932 . . . . .	252
3.8. Σχέση (%) προσφοράς χρήματος (M1) προς ΑΕΠ, 1928-1938 . . . . .	254
4.1. Γεννητικότητα, θνησιμότητα και φυσική κίνηση του πληθυσμού στην Ελλάδα, 1930-1946 . . . . .	287
4.2. Διακυμάνσεις πραγματικών μισθών κατά την Κατοχή, 1941-1944 . . . . .	299
4.3. Πυραμίδες ηλικιών του ελληνικού πληθυσμού, 1940, 1946 . . . . .	303
4.4. Τιμάρημος κόστους ζωής, 1945-1946 . . . . .	310
4.5. Ετήσια ποσοστιαία μεταβολή (%) του τιμαρίθμου κόστους ζωής σε σχέση με το προηγούμενο έτος, 1947-1952 . . . . .	316
4.6. Καταθέσεις σε τράπεζες ως ποσοστό (%) της κυκλοφορίας τραπεζογραμματίων, 1938-1952 . . . . .	351
5.1. Ετήσια ποσοστιαία μεταβολή (%) του ΑΕΠ (σε σταθερές τιμές 1970), 1953-1973 . . . . .	366
5.2. Μετανάστες από την Ελλάδα, 1953-1973 . . . . .	369
5.3. Ιδιωτικές καταθέσεις ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ, 1953-1973 . . . . .	385
5.4. Συνολική τραπεζική χρηματοδότηση κατά φορείς, 1953 . . . . .	388
5.5. Συνολική τραπεζική χρηματοδότηση κατά φορείς, 1973 . . . . .	389
5.6. Ποσοστιαία κατανομή (%) κατά κλάδο των ακαθαρίστων επενδύσεων παγίου κεφαλαίου, 1953-1973 . . . . .	406
5.7. Κίνηση κεφαλαίων νομοθετικού διατάγματος 2687/1953, 1954-1975 . . . . .	411
5.8. Ποσοστιαία σύνθεση (%) εξαγωγών, 1954 . . . . .	415
5.9. Ποσοστιαία σύνθεση (%) εξαγωγών, 1973 . . . . .	416
5.10. Μεταναστευτικά εμβάσματα, ναυτιλιακό και ταξιδιωτικό συνάλλαγμα, 1953-1973 . . . . .	417



5.11. Σύνθεση εσόδων ελληνικού κράτους, 1957-1973 . . . . .	419
5.12. Σχέση (%) δημοσίων δαπανών προς ΑΕΠ, 1955-1974 . . . . .	422
6.1. Ετήσια ποσοστιαία μεταβολή (%) του ΑΕΠ (σε σταθερές τιμές 1995), 1974-2000 . . . . .	437
6.2. Πληθωρισμός και ανεργία στην Ελλάδα, 1974-1990 . . . . .	439
6.3. Ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ, 1974-2000 . . . . .	442
6.4. Έλλειμμα της γενικής κυβέρνησης ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ, 1974-2000 . . . . .	449
6.5. Χρέος της γενικής κυβέρνησης ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ, 1974-2000 . . . . .	451
6.6. Δημόσια έσοδα και δημόσιες δαπάνες ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ, 1974-2000 . . . . .	454
6.7. Αριθμός απεργών και απεργιών, 1975-2000 . . . . .	457
6.8. Πραγματικό ΑΕΠ ανά εργαζόμενο και πραγματικές αποδοχές ανά απασχολούμενο, 1975-1999 . . . . .	459
6.9. Δείκτης πραγματικής σταθμισμένης συναλλαγματικής ισοτιμίας με βάση τους δείκτες τιμών καταναλωτή 28 εταιρών, 1974-2000 . . . . .	461
6.10. Αμοιβές δημοσίων υπαλλήλων και κοινωνικές δαπάνες ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ, 1974-2000 . . . . .	463
6.11. Μεριδία αγοράς στις χορηγήσεις μεταξύ κρατικών, ιδιωτικών και ξένων τραπεζών, 1995 . . . . .	483
6.12. Μεριδία αγοράς στις χορηγήσεις μεταξύ κρατικών, ιδιωτικών και ξένων τραπεζών, 1999 . . . . .	484
7.1. Ετήσια ποσοστιαία μεταβολή (%) του ΑΕΠ σε Ελλάδα και Ε.Ε. (σε τιμές 2010), 2001-2017 . . . . .	505
7.2. Κατά κεφαλήν τελική ιδιωτική κατανάλωση σε τρέχουσες τιμές, 2001-2017 . . . . .	512
7.3. Καθαρή αποταμίευση κατά κεφαλή σε ευρώ και ακαθάριστος σχηματισμός κεφαλαίου ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ, 2001-2017 . . . . .	514
7.4. Πραγματικό μοναδιαίο κόστος εργασίας στην Ελλάδα και την Ε.Ε. των 28, 2001-2017 . . . . .	519

7.5. Πραγματική συναλλαγματική ισοτιμία, 2001-2017 . . . . .	520
7.6. Δημόσια έσοδα και πρωτογενείς δημόσιες δαπάνες ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ, 2000-2016 . . . . .	524
7.7. Τόκοι, αμοιβές εξαρτημένης εργασίας και κοινωνικές παροχές ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ, 2000-2016 . . . . .	525
7.8. Δημόσια φαρμακευτική δαπάνη στην Ελλάδα, 2000-2017 . . . . .	527
7.9. Υπόλοιπα καταθέσεων επιχειρήσεων και νοικοκυριών, 2007-2016 . . . . .	549
8.1. Διαφορά αποδόσεως μεταξύ του ελληνικού και του γερμανικού δεκαετούς κρατικού ομολόγου, 2008-2016 . . . . .	559
8.2. Δείκτης οικονομικού κλίματος, 2007-2017 . . . . .	600

## Χάρτες

2.1. Γεωγραφική κατανομή των γάμων και των γεννήσεων, 1927-1929 . . . . .	97
2.2. Γεωγραφική κατανομή των θανάτων και της φυσικής κίνησης του πληθυσμού, 1927-1929 . . . . .	98

## ΕΙΣΑΓΩΓΗ



Άρχισα να γράφω αυτό το βιβλίο εδώ και πολλά χρόνια. Στην αρχή ως βοήθημα για προσωπική αποκλειστικά χρήση στη διδασκαλία διαφόρων μαθημάτων που έκανα, σε προπτυχιακό ή μεταπτυχιακό επίπεδο, γύρω από την ελληνική οικονομία του 20ού αιώνα. Στη συνέχεια βεβαίως ορισμένα κομμάτια του βιβλίου αυτονομήθηκαν, παρουσιάστηκαν σε συνέδρια και ομιλίες τις οποίες είχα προσκληθεί να δώσω, ενώ κάποια άλλα πήραν τον δρόμο της δημοσίευσης, σε διαφορετική πάντως μορφή απ' ό,τι παρουσιάζονται εδώ. Σε κάθε περίπτωση, το κείμενο που δημοσιεύεται στη συνέχεια αποτελεί ένα ενιαίο σύνολο με συγκεκριμένες επιδιώξεις και στόχους.

Έτσι αντικείμενο του βιβλίου είναι η ελληνική οικονομική ιστορία του 20ού αιώνα, ενός 20ού αιώνα που, ως είθισται στην ιστοριογραφία, ξεπερνάει τα στενά χρονολογικά όρια

της εκατονταετηρίδας και απλώνεται για να καλύψει μια ιστορική περίοδο που διακρίνεται για την ενότητά της, όπως τουλάχιστον την κατανοώ εγώ. Δεν είναι μόνον ο «αιώνας των άκρων», αλλά συνάμα και ο αιώνας που ωθεί τα έθνη στην ελευθερία και ανεξαρτησία τους και τις κοινωνίες να ξεπεράσουν τη φτώχεια τους. Ο δρόμος δεν είναι πάντοτε βατός, ούτε εύκολος, ούτε υπάρχει ένα τέλος ευτυχές προς το οποίο αναπόδραστα πορευόμαστε. Άλλωστε οι ίδιες διαδικασίες χαρακτηρίζονται συχνά από ανατροπές, πισωγυρίσματα. Σίγουρα όμως έχουμε να κάνουμε με μία πορεία που έχει οδηγήσει ένα μεγάλο κομμάτι του πληθυσμού του πλανήτη, συμπεριλαμβανομένων των Ελλήνων, μακριά από τη φτώχεια. Και η διαπίστωση αυτή ισχύει ακόμη και εάν οι οικονομικές ανισότητες σε παγκόσμια ή εθνική κλίμακα αυξάνονται.

Ο αιώνας αυτός έχει ως αφετηρία μια μακρόχρονη πολεμική περίοδο, στη διάρκεια της οποίας διαμορφώνεται το ελληνικό κράτος έτσι όπως το γνωρίζουμε σήμερα. Η Ελλάδα του 19ου αιώνα πολύ μικρή σχέση έχει με την Ελλάδα που δημιουργείται μετά το 1912, από όποια άποψη και αν δούμε το θέμα. Το τέλος της περιόδου βρίσκεται στα σημερινά χρόνια, οπότε η Ελλάδα αναζητεί εναγωνίως, και προς το παρόν χωρίς επιτυχία, ένα νέο οικονομικό μοντέλο που θα της επιτρέψει να διατηρήσει τα κεκτημένα της στο πεδίο της ευημερίας των πολιτών της. Στο ενδιάμεσο διάστημα η Ελλάδα έζησε σε σκληρές συνθήκες για τους πληθυσμούς της, γνώρισε πολέμους και καταστροφές, οι κάτοικοί της κατέβαλαν σκληρές προσπάθειες για να βελτιώσουν τις συνθήκες ζωής τους και στο τέλος πέτυχαν να ξεφύγουν από τη φτώχεια και τη

στέρηση. Δε μένει παρά να δούμε αν η επιτυχία αυτή είναι διατηρήσιμη ή θα θυσιαστεί στο όνομα του πολιτικού πάθους.

Η οικονομική ιστορία, όπως τουλάχιστον την κατανοώ εγώ, έχει ως αντικείμενό της τη μελέτη της αποτελεσματικής χρησιμοποίησης των διαθέσιμων σε μία χώρα, στη συγκεκριμένη περίπτωση στην Ελλάδα, πόρων προκειμένου να εξασφαλιστεί η ευημερία των πολιτών της. Το πρόβλημα επομένως δεν είναι αποκλειστικά οικονομικό· η λύση του εξαρτάται και από παράγοντες πολιτικούς ή κοινωνικούς, αλλά και από καταναγκασμούς που επιβάλλονται από το φυσικό περιβάλλον και που πολύ συχνά τους λησμονούμε. Για παράδειγμα, το κλίμα αλλά και η μορφολογία του εδάφους αποτέλεσαν πάντοτε έναν ανασχετικό παράγοντα στην αναπτυξιακή πορεία της χώρας και είναι κάτι που όση προσπάθεια και να κάνει κανείς δεν μπορεί να το ξεπεράσει.

Πιο ειδικά λοιπόν αυτό που θα με απασχολήσει στις σελίδες που ακολουθούν είναι ο μετασχηματισμός μιας φτωχής αγροτικής χώρας των Βαλκανίων σε μια αναπτυγμένη οικονομία της Δύσης, όπως εξακολουθεί να είναι σύμφωνα με όλους τους διεθνείς οργανισμούς και παρά το εισοδηματικό σοκ που έχει υποστεί λόγω της παρατεταμένης κρίσης. Δεν είμαι οπαδός των μεγάλων και ως επί το πλείστον προκρούσειων θεωρητικών σχημάτων. Προσπάθησα λοιπόν να παρακολουθήσω την οικονομική πορεία της χώρας μέσω της διαρκώς μεταβαλλόμενης διασύνδεσης αφενός ενός διεθνούς περιβάλλοντος, το οποίο επιβάλλει μία σειρά από κανόνες που συνήθως δεν είναι δυνατόν να παραβιαστούν ατιμωρητί από μια οικονομία, και αφετέρου εγχώριων παραγόντων όπως η αξιοποίηση των συντελεστών παραγωγής, αλλά και των

κρατικών επιλογών ως θεμελιώδους μηχανισμού που διαμορφώνει τους κανόνες του παιγνιδιού, επομένως καθορίζει σε πολύ μεγάλο βαθμό το επιτυχές ή όχι της δράσης των οικονομικών μονάδων.

Το θέμα της ιστορίας της ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας δεν είναι πρωτότυπο ή καινούριο. Αντίθετα, αποτέλεσε και εξακολουθεί να αποτελεί αντικείμενο έρευνας πολλών μελετητών της ελληνικής οικονομίας κατά τη μεταπολεμική περίοδο, με άνισα ως επί το πλείστον αποτελέσματα. Ο λόγος είναι απλός. Πολύ συχνά στην Ελλάδα αποφασίζουμε να μιλήσουμε για την οικονομία χωρίς όμως να είμαστε σε θέση να χρησιμοποιήσουμε τα κατάλληλα εργαλεία, χωρίς συχνά να διαθέτουμε μια στοιχειωδώς επαρκή βιβλιογραφική ενημέρωση. Θα μπορούσα να παραθέσω πολλά παραδείγματα για να υποστηρίξω το σημείο αυτό. Σε κάθε περίπτωση, το αποτέλεσμα δεν είναι άλλο από ένα συνονθύλευμα πληροφοριών που δε διαθέτουν καμία συνοχή στον τρόπο που προβάλλονται. Αν λοιπόν θέλουμε να παρακολουθήσουμε τον μετασχηματισμό της ελληνικής οικονομίας κατά τον τελευταίο αιώνα, χρειαζόμαστε όλα εκείνα τα εργαλεία που θα μας οργανώσουν τα γεγονότα, θα αποσαφηνίσουν τις αιτιακές σχέσεις και θα μας διευκολύνουν να κατανοήσουμε τις συνέπειες της αλληλουχίας των πληροφοριών που διαθέτουμε.

Τα ίδια προβλήματα προκύπτουν αν κανείς εξετάσει τα πράγματα και από την αντίστροφη σκοπιά: Η κρίση του 2008 έδωσε το έναυσμα σε πολλούς οικονομολόγους να ασχοληθούν με την ιστορία, όχι πάντοτε με αγαθά αποτελέσματα. Είδαμε λοιπόν οικονομολόγους να συγκρίνουν την κρίση του 1929

με την κρίση του 2008 στην Ελλάδα, αδιαφορώντας για το αν το 1929 η Ελλάδα ήταν μία αγροτική χώρα, ενώ το 2008 είναι μία χώρα υπηρεσιών. Προσπάθησαν λοιπόν με αυτόν τον τρόπο να αντλήσουν «μαθήματα» για τη σημερινή πραγματικότητα, εγχείρημα που στην καλύτερη περίπτωση μπορεί να χαρακτηριστεί αφελές. Κατά τον ίδιο τρόπο ακόμη και σήμερα χρησιμοποιούνται συχνά θεωρητικά σχήματα εντελώς ξεπερασμένα, τα οποία εξ ορισμού έχουν και τις απαντήσεις στα ερωτήματα που θέτουν. Οι ποικίλες θεωρίες της εξάρτησης π.χ. δεν είναι σε θέση να μας επιτρέψουν να κατανοήσουμε την ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας περισσότερο απ' όσο το έχουν κάνει μέχρι τώρα. Και όμως εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται από νέους μάλιστα επιστήμονες.

Στην Ελλάδα, αν και όχι μόνο, γίνεται συχνά λόγος για την ύπαρξη δύο κατηγοριών οικονομικής ιστορίας, μιας οικονομικής ιστορίας για ιστορικούς και μιας για οικονομολόγους. Δεν πιστεύω σε αυτή τη διάκριση και, όπως στη μουσική δεν υπάρχουν καλά και κακά είδη, αλλά καλή και κακή μουσική, έτσι και στην περίπτωση της οικονομικής ιστορίας υπάρχει καλή και κακή οικονομική ιστορία. Διότι κατά τα άλλα μόνο μία οικονομική ιστορία μπορεί να υπάρχει, εκείνη που σέβεται τους κανόνες του παιγνιδιού τόσο των οικονομικών όσο και της ιστορίας. Κάθε τύπου επιχειρηματολογία στην οικονομική ιστορία, για να μπορεί να θεωρηθεί σοβαρή, θα πρέπει να χρησιμοποιεί με συνέπεια και συνοχή εργαλεία από την οικονομική και αναπτυξιακή θεωρία. Στην αντίθετη περίπτωση δε θα είναι κάτι περισσότερο από ένα συμπύλημα.

Πέραν τούτου όμως η οικονομική ιστορία θα πρέπει να ικανοποιεί και έναν αφηγηματικό καταναγκασμό, που πολ-

λοί οικονομολόγοι θα έλεγαν ότι δεν αντιμετωπίζουν στο δικό τους πεδίο. Ωστόσο αυτός ο ίδιος καταναγκασμός απαιτεί την προσφυγή και σε εργαλεία της πολιτικής επιστήμης και της κοινωνικής θεωρίας, ξεφεύγοντας από τα στενά όρια της οικονομίας. Η εμπειρία των τελευταίων χρόνων θα έχει πείσει και τον πιο δύσπιστο ότι το τι ακριβώς συμβαίνει στην ελληνική οικονομία θα παραμείνει εντελώς ακατανόητο στον εξωτερικό παρατηρητή αν δε λάβει υπόψη του ποια είναι η πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα που πλαισιώνει την οικονομική δραστηριότητα στη χώρα μας σήμερα. Πρόκειται για βασική αδυναμία στις αναλύσεις πολλών Αγγλοσαξόνων κυρίως συγγραφέων για τη σημερινή Ελλάδα.

Όταν ξεκίνησα το γράψιμο αυτού του βιβλίου, είχα στο μυαλό μου ότι το κοινό προς το οποίο απευθυνόταν ήταν φοιτητές του τρίτου και τέταρτου έτους του Τμήματος Οικονομικών Επιστημών του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Επομένως αρχικά έλαβα υπόψη μου τα χαρακτηριστικά του κοινού αυτού. Στη μορφή που δημοσιεύεται σήμερα, είναι διαμορφωμένο έτσι ώστε να απευθύνεται σε ένα ευρύτερο κοινό. Προσπάθησα επομένως να το κάνω απλούστερο, αφαιρώντας τις πολλές στατιστικές. Ίσως δε να έκοψα λιγότερους πίνακες και διαγράμματα απ' όσα θα έπρεπε. Πιστεύω όμως στη χρησιμότητά τους και στη δυνατότητα που προσφέρουν στον αναγνώστη να ελέγξει την επιχειρηματολογία του κειμένου. Σε διαφορετική περίπτωση θα έπρεπε να προστρέξει μέσω των παραπομπών στο πρωτογενές υλικό, που ούτε εύκολο είναι ούτε απαραίτητως βολικό.

Ένα βιβλίο όπως το παρόν θα πρέπει να αξιοποιήσει έναν



μεγάλο αριθμό εξειδικευμένων εργασιών. Ορισμένα κεφάλαια βέβαια στηρίζονται κατά κύριο λόγο σε έρευνα δική μου που είχα κάνει στο παρελθόν, αλλά και πάλι... Έτσι για ένα μεγάλο μέρος των θεμάτων που πραγματεύομαι στηρίζομαι υποχρεωτικά στις δουλειές άλλων ιστορικών, οικονομολόγων ή πολιτικών επιστημόνων. Απερίφραστα λοιπόν οφείλω να επισημάνω ότι η ανασκόπηση της ελληνικής οικονομίας που ακολουθεί δε θα μπορούσε να έχει πραγματοποιηθεί χωρίς τα επιτεύγματα άλλων, η ευθύνη όμως για το αποτέλεσμα βαραίνει αποκλειστικά εμένα.

Προσπάθησα επίσης να περιορίσω όσο το δυνατόν περισσότερο τις εκτεταμένες υποσημειώσεις. Στη βιβλιογραφία δε περιλαμβάνω μόνο όσα έργα θεώρησα ιδιαίτερος σημαντικά για κάποιον ο οποίος θα θελήσει να εντρυφήσει περαιτέρω στην ελληνική οικονομική ιστορία του 20ού και 21ου αιώνα. Πάντως ελπίζω να μου συγχωρεθεί το γεγονός ότι πολλές εργασίες δεν αναφέρονται στη συνέχεια, χωρίς αυτό να σημαίνει κάτι ως προς την αξία τους.

Όσον αφορά την οργάνωση του βιβλίου, τα κεφάλαια ακολουθούν μία χρονολογική διαδοχή και σε καθένα περιλαμβάνεται μια σειρά από θεματικές ενότητες. Δεν είναι οι ίδιες σε κάθε κεφάλαιο φυσικά, αλλά προσπαθούν να υποδείξουν τα κύρια σημεία της οικονομίας και εκείνα που απασχόλησαν την οικονομική πολιτική στην αντίστοιχη περίοδο. Νομίζω ότι με τον τρόπο αυτό γίνεται σαφέστερη η πορεία της ελληνικής οικονομίας και πιο διαυγείς οι παράγοντες που επιδρούν στο αναπτυξιακό αποτέλεσμα, θετικό ή αρνητικό ανάλογα με την περίπτωση, στην ίδια τη δημιουργία ή την καταστροφή του Πλούτου της Ελλάδας.

## ΠΟΛΕΜΟΙ

(1912-1922)



Ουδείς άλλος θα ηύχετο περισσότερο εμού όπως η Ευρωπαϊκή ειρήνη μη διαταραχθή επί μακράν σειράν ετών μετά την συνθήκην του Βουκουρεστίου. Είμαι βέβαιος ότι περίοδος μακράς διαρκείας ειρήνης θα έδιδεν εις την Ελλάδα τα μέσα όλα ν' αναπτύξη το νέον αυτής διπλασιασθέν Κράτος, να καταστήση αυτό πλούσιον και οικονομικώς και στρατιωτικώς, εάν επιτρέπεται να συνδυάσω τον πλούτον με τας στρατιωτικὰς δαπάνας, ισχυρόν, ας είπω καλύτερον, και οικονομικώς και στρατιωτικώς και πολιτικώς, ώστε ν' αποβλέπη εις το μέλλον άνευ τινός ανησυχίας.

ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ,  
απόσπασμα από την αγόρευσίν του στη συνεδρίαση της  
Βουλής της 21ης Σεπτεμβρίου 1915,  
*Το πρόγραμμα της εξωτερικής αυτού πολιτικής,*  
Αθήνα 1915, σ. 21

Όταν τον Αύγουστο του 1914 ξεσπάει ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος, η Ελλάδα έχει ζήσει ήδη την εμπειρία των Βαλκανικών πολέμων (1912-1913). Επρόκειτο για μια εμπειρία που, με την απόσταση του χρόνου που μας χωρίζει, φαίνεται πως ήταν από κάθε άποψη πετυχημένη, καθώς η χώρα κατάφερε να αξιοποιήσει στο έπακρο τις στρατιωτικές και διπλωματικές δυνατότητές της και να εκμεταλλευτεί με μεγάλη ικανότητα τους ανθρώπινους και υλικούς πόρους που είχε στη διάθεσή της. Η επιτυχία αυτή της Ελλάδας κατά τους Βαλκανικούς πολέμους παρουσιάζεται ακόμη σημαντικότερη αν λάβουμε υπόψη μας ότι κατάφερε να ικανοποιήσει ένα μεγάλο μέρος των στόχων εδαφικής επέκτασης που η χώρα είχε θέσει κατά τον 19ο αιώνα, τη στιγμή μάλιστα που μόλις δεκαπέντε χρόνια νωρίτερα είχε εξέλθει από έναν άλλο πόλεμο, τον ελληνοτουρκικό του 1897, ηττημένη και ταπεινωμένη.

Οστόσο με την έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου τα δεδομένα άλλαξαν και η προσάρτηση των Νέων Χωρών αποδείχθηκε ότι ήταν, μεταξύ άλλων, και ένα βασικό συστατικό της κρίσης εθνικής ολοκλήρωσης που γνώρισε στα χρόνια αυτά η Ελλάδα και που είναι γνωστή ως «Εθνικός Διχασμός». Η αντίθεση μεταξύ του βασιλιά Κωνσταντίνου Α΄ και του Ελευθερίου Βενιζέλου έλαβε ακραίες μορφές με πρόσχημα τη συμμετοχή της Ελλάδας στην παγκόσμια σύρραξη και οδήγησε τελικά ακόμη και στη δημιουργία δύο ελληνικών κρατών, τα οποία μέσες άκρες αντιστοιχούσαν στην Παλαιά και Νέα Ελλάδα. Στην πραγματικότητα τα δύο αυτά κράτη αντιπροσώπευαν τις δύο Ελλάδες που δυσκολεύονταν να συνυπάρξουν.

## Χρονολογικός πίνακας 1912-1922

- 1912 Το κόμμα των Φιλελευθέρων στην εξουσία. Η Ελλάδα με τους συμμάχους της (Βουλγαρία, Σερβία και Μαυροβούνιο) νικούν την Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά τον Α΄ Βαλκανικό πόλεμο.
- 1913 Β΄ Βαλκανικός πόλεμος. Ελλάδα και Σερβία νικούν τη Βουλγαρία. Τον Μάρτιο δολοφονείται στη Θεσσαλονίκη ο βασιλιάς Γεώργιος Α΄ και τον διαδέχεται ο Κωνσταντίνος Α΄.
- 1914 Ξεσπά ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος. Πρώτες αντιθέσεις Κωνσταντίνου και Βενιζέλου, ο οποίος εξακολουθεί να είναι πρωθυπουργός.
- 1915 Ο Ελευθέριος Βενιζέλος παραιτείται με σκοπό να προκαλέσει εκλογές. Κυβέρνηση Δημητρίου Γούναρη (25/2-10/8/1915). Το κόμμα των Φιλελευθέρων κερδίζει τις εκλογές και σχηματίζεται κυβέρνηση Βενιζέλου (10/8-24/9/1915). Λόγω διαφωνιών στο θέμα της συμμετοχής της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, ο Βενιζέλος παραιτείται εκ νέου. Κυβέρνηση Αλεξάνδρου Ζαΐμη (24/9-25/10/1915). Κυβέρνηση Στέφανου Σκουλούδη (25/10/1915-9/6/1916). Οι Φιλελεύθεροι απέχουν από τις εκλογές (2/12/1915) και οι βασιλικοί κερδίζουν με μεγάλη πλειοψηφία.
- 1916 Ξεσπά στη Θεσσαλονίκη το κίνημα της Εθνικής Άμυνας από βενιζελικούς. Κυβέρνηση Αλέξανδρου Ζαΐμη (9/6-3/9/1916). Κυβέρνηση Νικόλαου Καλογερόπουλου (3-27/9/1916). Τον Σεπτέμβριο σχηματίζεται επαναστατική κυβέρνηση υπό τον Βενιζέλο (19/9/1916-27/6/1917), η οποία αναγνωρίζεται από την Αντάντ. Κυβέρνηση Αθηνών Σπυρίδωνος Λάμπρου (27/9/1916-21/4/1917). Στις 11 Νοεμβρίου η κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης κηρύσσει τον πόλεμο εναντίον της Γερμανίας και της Αυστροουγγαρίας. Νοεμβριανά.
- 1917 Κυβέρνηση Αλέξανδρου Ζαΐμη (21/4-14/6/1917). Οι σύμμαχοι εξαναγκάζουν τον Κωνσταντίνο να εγκαταλείψει την Ελλάδα. Στον θρόνο ανέρχεται ο δευτερότοκος γιος του Κωνσταντίνου

Αλέξανδρος. Ο Βενιζέλος επιστρέφει στην Αθήνα και σχηματίζει κυβέρνηση (14/6/1917-4/11/1920). Αναβιώνει η Βουλή που είχε προέλθει από τις εκλογές της 31ης Μαρτίου 1915 (Βουλή των Λαζάρων).

- 1920 Ο Αλέξανδρος πεθαίνει από σπυραιμία. Στις εκλογές της 1ης Νοεμβρίου 1920 οι αντιβενιζελικοί κερδίζουν. Ο Βενιζέλος φεύγει για το εξωτερικό. Κυβέρνηση Δημητρίου Ράλλη (4/11/1920-24/1/1921). Ακολουθεί δημοψήφισμα με το οποίο ο Κωνσταντίνος επιστρέφει στην Ελλάδα.
- 1921 Κυβέρνηση Νικόλαου Καλογερόπουλου (24/1-26/3/1921). Κυβέρνηση Δημητρίου Γούναρη (26/3/1921-3/5/1922).
- 1922 Κυβέρνηση Νικόλαου Στράτου (3-9/5/1922). Κυβέρνηση Πέτρου Πρωτοπαπαδάκη (9/5-28/8/1922). Τον Αύγουστο καταρρέει το μέτωπο στη Μικρά Ασία. Καταστροφή της Σμύρνης. Κυβέρνηση Νικόλαου Τριανταφυλλάκου (28/8-16/9/1922). Τον Σεπτέμβριο στρατιωτικό κίνημα με επικεφαλής τον Νικόλαο Πλαστήρα. Κυβέρνηση Σωτηρίου Κροκιδά (17/9-14/11/1922). Ο Κωνσταντίνος παραιτείται υπέρ του γιου του Γεωργίου Β΄ και εγκαταλείπει για μια ακόμη φορά την Ελλάδα. Δικάζονται και εκτελούνται έξι ηγετικά στελέχη της αντιβενιζελικής παράταξης ως υπεύθυνα για τη μικρασιατική καταστροφή (Δίκη των Εξ). Κυβέρνηση Στυλιανού Γονατά (14/11/1922-11/2/1924).

Η επικράτηση των βενιζελικών το 1917 και η συμμετοχή της Ελλάδας στις πολεμικές επιχειρήσεις, έστω και λίγο πριν από τον τερματισμό της παγκόσμιας σύρραξης, έσωσαν τα προσχήματα και επέτρεψαν στον Βενιζέλο να διεκδικήσει και να πετύχει σημαντικά ανταλλάγματα στα Συνέδρια της Ειρήνης που έγιναν στο Παρίσι μετά το τέλος του Μεγάλου Πολέμου. Επομένως η απόβαση του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη τον Μάιο του 1919 φάνηκε ότι δικαίωνε τις μέχρι

τότε πολιτικές επιλογές της ελληνικής κυβέρνησης και υλοποιούσε στο ακέραιο το όραμα του ελληνικού αλυτρωτισμού. Το εγχείρημα ωστόσο αποδείχθηκε ότι ήταν πέραν των δυνατοτήτων του ελληνικού κράτους. Και ο μεν Βενιζέλος, χάνοντας τις εκλογές του 1920, αποχώρησε προσωρινά από την ελληνική πολιτική ζωή, μεταθέτοντας έτσι στους αντιπάλους του τις ευθύνες που του αναλογούσαν στη διαχείριση του μικρασιατικού προβλήματος· οι δε τελευταίοι με τη σειρά τους αποδείχθηκαν ελάχιστα ικανοί να διαχειριστούν σε διεθνές αλλά και εγχώριο επίπεδο την ελληνική παρουσία στη Μικρά Ασία, η οποία κατέληξε τελικά σε κυριολεκτική καταστροφή για το ελληνικό κράτος. Το αποτέλεσμα ήταν ότι η Ελλάδα, από διεκδικήτρια του καθεστώτος μιας περιφερειακής δύναμης που ήταν το 1919, κατέληξε να είναι μια ηττημένη χώρα που είχε ξεπέσει στο επίπεδο ενός βαλκανικού κράτους, και μάλιστα όχι του ισχυρότερου.

### **Το κόστος των πολέμων**

Ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος έχει θεωρηθεί, και ορθά, ως η αυτοκτονία της Ευρώπης. Αν βεβαίως θέλαμε να είμαστε ακριβείς, τότε θα έπρεπε να κάνουμε λόγο για αυτοκτονία των αυτοκρατοριών και των μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων. Οι αυτοκρατορίες των Αψβούργων, των Ρομανόφ και των Οθωμανών κατέρρευσαν ως συνέπεια του πολέμου, ενώ μετά τον τερματισμό του η Αγγλία, η Γαλλία και η Γερμανία έπαψαν να έχουν ηγετικό ρόλο στις διεθνείς οικονομικές σχέσεις, χωρίς όμως τη θέση τους –με τις αντίστοιχες ευθύνες που συνεπαγόταν– να αναλάβει ο μεγάλος κερδισμένος του

πολέμου, οι Ηνωμένες Πολιτείες, γεγονός που είχε εξαιρετικά αποσταθεροποιητικές συνέπειες για την παγκόσμια οικονομία, όπως έμελλε να αποδείξει η κρίση του 1929.

Οι πολεμικές δαπάνες, η ανάγκη εκποίησης πολύ μεγάλου μέρους των στοιχείων ενεργητικού που διατηρούσαν στο εξωτερικό προκειμένου να μπορέσουν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις ενός μακροχρόνιου πολέμου, ο εκτεταμένος δανεισμός, οι ανθρώπινες απώλειες αλλά και οι απώλειες σε κεφάλαιο, όλα αυτά δεν μπορούσαν παρά να αποδυναμώσουν τις ευρωπαϊκές δυνάμεις, που ποτέ ξανά δε θα αποκτούσαν την ισχύ που είχαν πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο.

Αντίστοιχο κόστος για τη συμμετοχή της στους πολέμους αυτής της περιόδου όφειλε να καταβάλει και η Ελλάδα - και το κατέβαλε. Από την άποψη των θυμάτων στις πολεμικές επιχειρήσεις, λίγα πράγματα μπορούμε να πούμε. Κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών πολέμων σκοτώθηκαν λίγο περισσότεροι από 8.000 ένοπλοι, ενώ τα θύματα του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου ήσαν 5.000 αξιωματικοί και στρατιώτες. Πολύ περισσότερα ήσαν τα θύματα της μικρασιατικής εκστρατείας· καταμετρήθηκαν 1.270 αξιωματικοί και 36.000 στρατιώτες. Συνολικά δηλαδή το στρατιωτικό σκέλος των πολέμων είχε περισσότερους από 50.000 νεκρούς, αριθμός μάλλον μικρός αν συγκριθεί με τις αντίστοιχες απώλειες των κρατών της Δυτικής Ευρώπης κατά τον Α΄ Παγκόσμιο μόνο. Δίπλα όμως στους στρατιωτικούς που χάθηκαν κατά τη διάρκεια των πολεμικών επιχειρήσεων δε θα πρέπει να λησμονούμε και τους πολίτες που πλήρωσαν με τη ζωή τους τις στρατιωτικές αντιπαραθέσεις. Οι Βαλκανικοί πόλεμοι π.χ. προκάλεσαν σκληρότατες συγκρούσεις, στις οποίες οι άμαχοι

κατέβαλαν ένα εξαιρετικά μεγάλο τίμημα.<sup>1</sup> Δυστυχώς δεν είμαστε σε θέση να κάνουμε εκτιμήσεις ούτε καν σε τάξεις μεγέθους.

Πέρα όμως από το ανθρώπινο κόστος υπάρχει και το οικονομικό, που και αυτό με τη σειρά του δεν είναι πάντοτε εύκολο να υπολογιστεί. Αν χρησιμοποιήσουμε ως δείκτη το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν, τότε, με βάση τα στοιχεία που διαθέτουμε, η πολεμική περίοδος που εξετάζουμε εδώ καταγράφει τη μεγαλύτερη συρρίκνωση του κατά κεφαλήν ΑΕΠ σε σταθερές τιμές στην ιστορία της Ελλάδας μέχρι τότε. Αν λάβουμε υπόψη μας το ΑΕΠ σε σταθερές τιμές του 1860, η μείωση είναι της τάξης του 25% περίπου, ενώ με βάση τις τιμές του 1914 ανέρχεται σε 21%. Ας προστεθεί ότι είναι αμφίβολο κατά πόσον η Ελλάδα φτάνει τα προπολεμικά επίπεδα, σε σταθερές πάντα τιμές, του κατά κεφαλήν ΑΕΠ μέχρι τα τέλη του Μεσοπολέμου.<sup>2</sup>

Η μείωση αυτή του κατά κεφαλήν ΑΕΠ έχει έναν καθαρά ενδεικτικό χαρακτήρα. Δεν είναι σε θέση να δώσει τις πραγματικές διαστάσεις των προβλημάτων που αντιμετώπισε η ελληνική οικονομία. Διότι π.χ. αγνοούμε το άμεσο κόστος του πολέμου σε υλικές καταστροφές στις περιοχές κυρίως της βόρειας Ελλάδας που υπήρξαν θέατρα του Ανατολικού Μετώπου, αλλά και προηγουμένως των Βαλκανικών πολέμων. Ενδεικτικά μόνο θα μπορούσε να αναφέρει κανείς ότι

---

1. Ιδιαίτέρως κατατοπιστικές είναι οι πληροφορίες που δίνει ο Σπύρος Μελάς στο *Οι πόλεμοι 1912-1913* (α' έκδ. 1958), Αθήνα 2009.

2. Γ. Κωστελένος κ.ά., *Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν, 1830-1939*, Αθήνα 2007, σ. 166.



η Μεγάλη Βρετανία αναγνώρισε ζημιές που προξένησαν τα στρατεύματά της στη Μακεδονία ύψους 1.250.000 λιρών, ενώ η Γαλλία ζημιές ύψους 68.000.000 φράγκων, τη στιγμή βέβαια που το ελληνικό κράτος διεκδικούσε και από τις δύο χώρες το διπλάσιο ποσό. Συνολικά Αγγλία και Γαλλία αναγνώρισαν ότι προκάλεσαν ζημιές περίπου 675.000.000 σταθεροποιημένων δραχμών, ποσό που αντιπροσωπεύει γύρω στο 8% των δημοσίων δαπανών της χώρας κατά το 1928 και πάνω από 10% με βάση τις ελληνικές διεκδικήσεις. Και αν το ποσοστό αυτό δείχνει μικρό, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι αφορά μόνο τις ζημιές που προκάλεσαν τα συμμαχικά στρατεύματα. Οι καταστροφές που προκλήθηκαν από τους Γερμανούς και κυρίως τους Βούλγαρους δεν είναι δυνατόν να εκτιμηθούν. Ίσως μια ιδέα να δίνει το γεγονός ότι αρχικά η Ελλάδα είχε βρεθεί δικαιούχος αποζημιώσεων περίπου 23.000.000 χρυσών λιρών από τις γερμανικές επανορθώσεις και περίπου 92.000.000 χρυσών λιρών από τις ανατολικές επανορθώσεις, μεγέθη που ασφαλώς αυξήθηκαν με τη διάσκεψη της Χάγης του 1929, που κατακύρωσε στην Ελλάδα το συντριπτικά μεγαλύτερο μέρος των ανατολικών επανορθώσεων (72,7% του συνόλου).<sup>3</sup> Κατά τον ίδιο τρόπο δεν είναι δυνατόν να εκτιμηθούν και οι ζημιές που προκλήθηκαν από τα ελληνικά στρατεύματα κατά την προέλασή τους στους Βαλκανικούς πολέμους. Έτσι ενδεικτικά μόνο αναφέρω ότι, σύμφωνα με την Επιτροπή Κάρνεγκι, ο ελληνικός στρατός κατά τον Β' Βαλκανικό πόλεμο έκαψε στην

---

3. Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων*, Αθήνα 1955, τόμ. 2, σ. 73-74.

περιοχή του Κιλκίς 40 σλαβόφωνα χωριά, συνολικά 4.725 οικήματα, μόνο δε στην πόλη του Κιλκίς 1.846 σπίτια και 612 καταστήματα.<sup>4</sup>

Αλλά δεν είναι μόνο το αποκλειστικά πολεμικό κόστος που θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας. Σε αυτό το τελευταίο οφείλουμε να συμπεριλάβουμε την απώλεια εισοδήματος που θα είχε παραχθεί αν δεν είχε συμμετάσχει η χώρα στις πολεμικές επιχειρήσεις. Έτσι παραγνωρίζουμε συνήθως τι ακριβώς σήμαινε ο λιμός που προκλήθηκε στην Παλαιά Ελλάδα από τον εμπορικό αποκλεισμό που επέβαλαν οι σύμμαχοι,<sup>5</sup> ή ακόμη τι κόστος είχε η αδυναμία των σταφιδοκαλλιεργητών ή των καπνοπαραγωγών να εξαγάγουν τα προϊόντα τους, ή τέλος το κόστος που είχε για τις οικογένειες των χωρικών κυρίως η επιστράτευση των συζύγων και των γιων τους. Αγνοούμε ακόμη το κόστος που επωμίστηκε η αγροτική οικονομία εξαιτίας των ζώων που επιτάχθηκαν ή και των χωραφιών που δεν καλλιεργήθηκαν λόγω κυρίως των πολεμικών επιχειρήσεων. Και φυσικά δε θα πρέπει να περιοριζόμαστε μόνο στον αγροτικό τομέα όταν συζητούμε το κόστος του πολέμου. Η βιομηχανία αντιμετώπισε επίσης σημαντικά προβλήματα. Αδυναμία πρώτα απ' όλα εφοδιασμού με πρώτες ύλες και κυρίως εξασφάλιση της απαραίτητης ενέργειας για τη λειτουργία της εξαιτίας της αδυναμίας εισαγωγής

---

4. Ι.Δ. Μιχαηλίδης, *Μετακινήσεις σλαβοφώνων πληθυσμών (1912-1930). Ο πόλεμος των στατιστικών*, Αθήνα 2003, σ. 80-81.

5. Μ. Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του μεσοπολέμου*, Αθήνα 2002, σ. 70-71.

γαιανθράκων.<sup>6</sup> Ορισμένες πάντως βιομηχανίες, κυρίως εκείνες που είχαν εξασφαλίσει αποθέματα πρώτων υλών ή διέθεταν αποθέματα απώλητων τελικών προϊόντων, μπόρεσαν και επωφελήθηκαν από τις ελλείψεις και τις κατ' επέκταση υψηλές τιμές των ειδών που παρήγαγαν.

Πάντως το κόστος των πολέμων μπορεί να ιδωθεί και υπό μίαν άλλη οπτική: Η Ελλάδα ανήκει στις χώρες εκείνες που στη διάρκεια της πολεμικής περιόδου έχασαν σημαντικό έδαφος στον ανταγωνισμό τους με τις υπόλοιπες χώρες. Αυτό δηλώνεται τόσο σε απόλυτα όσο και σε σχετικά μεγέθη, δηλαδή σε συγκριτικούς ρυθμούς μεγέθυνσης και στη διαδικασία σύγκλισης ή απόκλισης από τις υπόλοιπες χώρες.<sup>7</sup> Έτσι ο μέσος όρος του πραγματικού κατά κεφαλήν ΑΕΠ της Ελλάδας ήταν 1.919 δολάρια για την πενταετία 1910-1914, και θα μειωθεί στα 1.730 για την πενταετία 1920-1924. Για τις ίδιες περιόδους η Πορτογαλία βλέπει το ΑΕΠ της να αυξάνεται από 1.265 σε 1.389 δολάρια, η Ισπανία από 2.672 σε 2.957, η Ιταλία από 2.419 σε 2.594, οι ΗΠΑ από 5.074 σε 5.800 και η Γαλλία από 3.528 σε 3.542.<sup>8</sup> Ή, με διαφορετικά λόγια, η Ελλάδα κατέγραψε τη χειρότερη επίδοση από όλες τις υπόλοιπες χώρες, ανεξαρτήτως του αν πολέμησαν ή όχι.

Οι συνθήκες που μόλις περιέγραψα οδηγούν στη διαμόρ-

---

6. Βλ. Ν.Σ. Παντελάκης, *Ο εξηλεκτρισμός της Ελλάδας*. Από την ιδιωτική πρωτοβουλία στο κρατικό μονοπώλιο (1889-1956), Αθήνα 1991, σ. 121 κ.εξ.

7. Γ. Κωστελένος κ.ά., *Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν, 1830-1939*, ό.π., σ. 195.

8. Πρόκειται για δολάρια ισοτιμίας αγοραστικής δύναμης (ΙΑΔ) του 1990 (βλ. ό.π., σ. 195).

φωση δύο συνδρόμων που θα καταδιώκουν τους εμπνευστές της ελληνικής οικονομικής πολιτικής στα χρόνια που έπονται: του συνδρόμου της σιτάρκειας, της ικανότητας δηλαδή της Ελλάδας να μπορεί να ανταποκριθεί στις διατροφικές της ανάγκες χωρίς τη συνδρομή των εισαγωγών· και του συνδρόμου της ενεργειακής αυτάρκειας, δηλαδή της ικανότητας της χώρας να μπορεί να ανταποκριθεί, πάλι χωρίς τη συνδρομή του εξωτερικού εμπορίου, στις ανάγκες της σε ενέργεια. Είναι ακριβώς στα χρόνια αυτά που δοκιμάζονται οι δυνατότητες του εγχώριου λιγνίτη να λειτουργήσει ως καύσιμο, υποκαθιστώντας εισαγόμενες πηγές ενέργειας.<sup>9</sup> Τα πειράματα αυτά είχαν περιορισμένη επιτυχία, ενώ σύμφωνα με τα όσα γνωρίζουμε οι εμπειρίες των ανθρώπων από την έλλειψη τροφίμων αλλά και γαιανθράκων ήσαν τραυματικές. Δεν ήταν τυχαίο ότι οι προσπάθειες που κατεβλήθησαν στη συνέχεια για να αντιμετωπιστούν τα σχετικά προβλήματα ήταν συνεχείς και επίπονες.

Υπό μια αντίστοιχη οπτική, στο κόστος του πολέμου θα πρέπει να συμπεριλάβουμε τις έντονες εισοδηματικές ανισότητες που προκλήθηκαν εξαιτίας των πολεμικών συνθηκών, αλλά και πιο ειδικά των πληθωριστικών πιέσεων, ένα θέμα στο οποίο θα επανέλθω. Είναι σίγουρο πάντως ότι ορισμένες κοινωνικές ομάδες, κυρίως δε όσοι είχαν σταθερά εισοδήματα, όπως οι υπάλληλοι του δημοσίου και του ιδιωτικού τομέα, δέχτηκαν βαρύ πλήγμα.

---

9. Βλ. Α. Αβραμίδης, *Ο ελληνικός λιγνίτης, ήτοι Μελέτη περί των δυνατοτήτων της διάδοσης βιομηχανοποίησεως και εξευγενισμού του ελληνικού λιγνίτου*, Αθήνα 1937, και πιο ειδικά σ. 25 κ.εξ.

Συνοπτικά λοιπόν η Ελλάδα μπορεί να πετυχαίνει κατά τη διάρκεια της δεκαετίας 1912-1922 τους στόχους της εθνικής ολοκλήρωσής της, αλλά στο οικονομικό πεδίο, εν τέλει δε και στο πολιτικό και κοινωνικό, το κόστος ήταν εξαιρετικά μεγάλο και σήμαινε σημαντική επιδείνωση της θέσης της χώρας στον διεθνή ανταγωνισμό.

## Νέες Χώρες

Δε νομίζω ότι απαιτούνται πολλές επεξηγήσεις στον ισχυρισμό ότι η Ελλάδα μετά το 1912 δεν είχε καμία σχέση με την προπολεμική Ελλάδα. Και μόνο το γεγονός ότι το μέγεθός της είχε διπλασιαστεί, όπως άλλωστε και ο πληθυσμός της, αρκεί για να στηρίξει μια τέτοια διαπίστωση. Μπορεί δε στη διάρκεια των χρόνων που ακολούθησαν τους Βαλκανικούς πολέμους και μέχρι το 1923 η Ελλάδα να γνώρισε αυξομειώσεις στον πληθυσμό και την έκτασή της, μικρότερης ή μεγαλύτερης σημασίας, που υποδεικνύουν τη ρευστότητα της εποχής, αλλά τελικά η ουσία είναι η ίδια: Η σύγχρονη Ελλάδα, η Ελλάδα στην οποία ζούμε σήμερα, είναι δημιούργημα αυτής της περιόδου.

Ο διπλασιασμός της επιφάνειας του ελληνικού κράτους και του πληθυσμού του προκάλεσε ευθύς εξαρχής ένα κύμα αισιοδοξίας, καθώς πολλοί πίστευαν ότι οι αλλαγές αυτές θα επέλυαν μια και καλή το πρόβλημα της ασφυξίας που δημιουργούσαν στην οικονομία τα στενά σύνορα του ελληνικού βασιλείου έτσι όπως διαμορφώθηκαν με την ίδρυσή του και τις μάλλον περιορισμένες προσαρτήσεις εδαφών στη συνέχεια. Πολύ σύντομα οι Έλληνες της εποχής διαπίστωσαν ότι τα νέα εδάφη μπορεί να δικαίωναν τις εθνικές φιλοδοξίες

και να είχαν μέλλον, αλλά δεν είχαν παρόν, ή πιο σωστά ήταν ένα παθητικό που, για να αποδώσει, θα έπρεπε να επενδύσει κανείς σε αυτό απλόχερα.

Δεν είναι λοιπόν συμπτωματικό ότι αμέσως μετά το πέρας των Βαλκανικών πολέμων ξένοι κεφαλαιούχοι έκαναν την εμφάνισή τους στα γραφεία των υπουργών της ελληνικής κυβέρνησης, προσφέροντας κεφάλαια προς αξιοποίηση στις Νέες Χώρες, όχι όμως χωρίς ανταλλάγματα, τα οποία συχνά ήταν ιδιαιτέρως δυσανάλογα με την προσφορά τους.<sup>10</sup> Διόλου τυχαία επίσης ένα σημαντικό μέρος αυτού του ενδιαφέροντος είχε να κάνει με την ίδρυση μιας τράπεζας που θα ασκούσε την ενυπόθηκη πίστη, απαραίτητη προϋπόθεση για την αξιοποίηση των εδαφών της βόρειας κυρίως Ελλάδας.<sup>11</sup> Γιατί, όπως και να το δει κανείς, το μέλλον των Νέων Χωρών, αλλά και ολόκληρου του ελληνικού κράτους, βρισκόταν στη δυνατότητα αξιοποίησης της γης τους.

Ένα παράπλευρο πρόβλημα το οποίο θα έπρεπε να αντιμετωπιστεί μετά την προσάρτηση της Νέας Ελλάδας ήταν, με σημερινούς όρους, η σύγκλιση της οικονομίας των νεοπροσαρτημένων εδαφών με εκείνη της Παλαιάς Ελλάδας. Οι διαφορές μεταξύ των δύο οικονομιών εκδηλώνονταν πριν απ' όλα στη σύνθεση του πληθυσμού τους, που υποδείκνυε ότι η οικονομία των Νέων Χωρών ήταν αρχαιότερη σε σύγκριση με τη νότια Ελλάδα. Έτσι μετά την προσάρτηση των Νέων Χωρών οι στατιστικές του οικονομικά ενεργού πληθυσμού

---

10. Βλ. Κ. Κωστής, *Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1914-1940*, Αθήνα 2003, σ. 99-101.

11. Ό.π.

δείχνουν μια ενίσχυση του πρωτογενούς τομέα, δηλαδή μια «επαναπροτοποίηση» της ελληνικής οικονομίας.<sup>12</sup> Και αυτό τη στιγμή που στη διάρκεια των πολέμων παρατηρήθηκε πολύ έντονη κίνηση των πληθυσμών προς τα αστικά κέντρα για λόγους ασφάλειας ή προκειμένου να εξασφαλίσουν τη διατροφή τους.

Αυτή η διαδικασία επαναπροτοποίησης της ελληνικής οικονομίας την οποία μας δείχνει η κατανομή του οικονομικά ενεργού πληθυσμού καταγράφεται εξάλλου και στη σύνθεση της αξίας του ΑΕΠ της χώρας, με τη μείωση της δευτερογενούς παραγωγής μετά τους Βαλκανικούς πολέμους. Ωστόσο εδώ θα πρέπει να επισημανθεί ότι η ενίσχυση της τριτογενούς παραγωγής που παρατηρείται σε βάρος των δύο άλλων τομέων μπορεί να οφείλεται, τουλάχιστον ως έναν βαθμό, στην ενσωμάτωση των κατασκευών στον τριτογενή τομέα, και μάλιστα σε μια εποχή που πραγματοποιούνται μεγάλης έκτασης κατασκευαστικά έργα.

Οι αρχαιότερες δομές της οικονομίας της Νέας Ελλάδας σε σύγκριση με την Παλαιά μπορούν να πιστοποιηθούν αν λάβουμε υπόψη και την απογραφή της βιομηχανίας του 1917.<sup>13</sup> Η εν λόγω απογραφή δε δίνει σημασία παρά μόνο στα «μεγάλα» βιομηχανικά καταστήματα, δηλαδή σε εκείνα που απασχολούσαν περισσότερους από 25 εργαζομένους ή χρησιμοποιούσαν μηχανοκίνηση στην παραγωγική διαδικασία.

---

12. Χρ. Ευελπίδης, *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Ελλάδος*, Αθήνα 1950, σ. 82.

13. Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Διεύθυνσις Εμπορίου και Βιομηχανίας, Τμήμα Βιομηχανίας, *Η βιομηχανία της Ελλάδος*, Αθήνα 1922.

Το σύνολό τους ανερχόταν στα 282, εκ των οποίων τα 222 βρίσκονταν στην Παλαιά Ελλάδα και μόλις τα 60 στη Νέα Ελλάδα. Αντίστοιχη εικόνα μάς δίνει και η απογραφή της βιομηχανίας του 1920. Σε ένα σύνολο 488 βιομηχανικών επιχειρήσεων που απασχολούσαν 26 και άνω εργαζομένους, η Νέα Ελλάδα αντιπροσωπευόταν με μόλις 108.<sup>14</sup>

Η υστέρηση της Νέας Ελλάδας σε σχέση με την Παλαιά μπορεί να εντοπιστεί και σε άλλους δείκτες της οικονομίας. Ίσως ένας από τους πιο εντυπωσιακούς να είναι το γεωγραφικό ισοζύγιο των βραχυπρόθεσμων κεφαλαίων της Εθνικής Τράπεζας. Πρόκειται για την κίνηση κεφαλαίων από μια περιοχή σε άλλη. Και εδώ η αντίθεση μεταξύ Νέας και Παλαιάς Ελλάδας είναι εξαιρετικά ισχυρή και εκδηλώνεται καθαρά με το ελλειμματικό ισοζύγιο της πρώτης και το πλεονασματικό της δεύτερης. Με διαφορετικά λόγια, η Παλαιά Ελλάδα παρουσιάζεται να καταγράφει υψηλότερες τραπεζικές καταθέσεις, που ως έναν βαθμό αντιπροσωπεύουν και την αποταμίευση του πληθυσμού και οι οποίες χρηματοδοτούν την οικονομική δραστηριότητα της Νέας Ελλάδας, με τα πολύ χαμηλότερα εισοδήματα.<sup>15</sup>

---

14. Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Απογραφή των βιοτεχνικών και βιομηχανικών επιχειρήσεων κατά την 18ην Δεκεμβρίου 1920*, Αθήνα 1927, σ. κστ', πίνακας 9.

15. Κ. Κωστής, *Αγροτική οικονομία και Γεωργική Τράπεζα. Όψεις της ελληνικής οικονομίας στο Μεσοπόλεμο (1919-1928)*, Αθήνα 1987, σ. 208-209. Για τα αναλυτικά ανά υποκατάστημα της Εθνικής στοιχεία βλ. Κ. Κωστής, *Αγροτική οικονομία και Γεωργική Τράπεζα. Όψεις της ελληνικής οικονομίας στο Μεσοπόλεμο (1919-1928): Τα τεκμήρια*, Αθήνα 1990, σ. 154-158, πίνακας 70.



Προκειμένου λοιπόν να υλοποιηθούν οι προσδοκίες του ελληνικού κράτους από την προσάρτηση των πλουσίων εδαφών της βόρειας Ελλάδας, θα έπρεπε προηγουμένως να γίνουν έργα που θα τα καθιστούσαν αξιοποιήσιμα, καθώς οι περισσότερες από τις πεδινές περιοχές των Νέων Χωρών πλημμύριζαν κατά τη διάρκεια του χειμώνα, μειώνοντας σημαντικά τις δυνατότητες παραγωγικής εκμετάλλευσής τους. Ο τμηματάρχης του υπουργείου Οικονομικών και τέως διευθυντής Οικονομικών της Μακεδονίας Γεώργιος Κοφινάς έγραφε αμέσως μετά τους Βαλκανικούς πολέμους σχετικά με την πεδιάδα της Θεσσαλονίκης:

Ο διακανονισμός των υδάτων του Αξιού (Βαρδάρη) και η χαλιναγωγήσις της ορμής του ρεύματός του απησχόλησε την Κυβέρνησιν εκείνην [των Νεοτούρκων]. Πάντες αντελαμβάνοντο το επείγον της ανάγκης να ληφθώσι μέτρα σύντονα προς τον σκοπόν τούτον, διότι, συν τω χρόνω, η τόσον γόνιμος άλλοτε πεδιάς αύτη απώλεσε το τρίτον, αν μη το ήμισυ, της αξίας της εκ των συχνών πλημμυρών του ποταμού, εν τη ορμή των οποίων οι πτωχοί καλλιεργηταί βλέπουσι την εσοδείαν των κτημάτων των παρασυρομένην, πολλάκις δε και τα ζώα των και αυταί αι οικογένειαι των πίπτουσι θύματα [...] Αξιοσημείωτον είναι ότι, εκτός των υλικών τούτων απωλειών, αποβαίνει αδύνατος η συντήρησις οδών συγκοινωνίας εν τη κοιλάδι ταύτη ως εκ των πλημμυρών, αίτινες εξάλλου, αποσυρομένων μετ' αυτάς των υδάτων, αφήνουσιν έλη, ων η αποξήρασις μόλις αρχίζει κατά την εποχήν του μεγάλου καύσωνος, πληρούσα την ατμοσφαίραν δι' ελωδών κωνώπων και σπείρουσα πανταχού την ελονοσίαν [...] Ο μεγαλύτερος όμως κίνδυνος εκσπά προς τας εκβολάς του ποταμού.

Εκεί ο Βαρδάρης αποβαίνει αδάμαστος και προξενεί τρομερές καταστροφές. Μεταβάλλει εκάστοτε κοίτην, ως άνθρωπος αλλάσων υποκάμισον, καταβιβρώσκει δε εν τη αγρία ορμή του τας όχθας του. Παρά τα Κουλάκια, διαιρείται καθ' έκαστον έτος εις νέας διακλαδώσεις, εις τρόπον ώστε αι γεινιάζουσαι γαίαι, κατακλυζόμεναι υπό των πολυαριθμων κοιτών του ποταμού, απόλλυνται διά παντός διά την γεωργίαν. Και όμως αι γαίαι αύται είναι αι ευφορώτεροι όλων διότι έχουσι σχηματισθή εκ προσχώσεων [...] Δεν πρέπει δε να παραλείψω ότι η μεταλλαγή αύτη της κοίτης του ποταμού επάγεται αναγκαιώς μεταβολάς εν τω δικτύω της ιδιοκτησίας, εκ τούτου δε προκαλούνται διαρκώς έριδες μεταξύ των παραποταμίων ιδιοκτητών, καταλήγουσαι συνήθως εις ατελευτήτους δίκας, ουχί δε σπανίως εις συμπλοκάς και εις φόνους...<sup>16</sup>

Ανάλογα είναι τα σχόλια ενός σημαντικού Έλληνα γεωπόνου, του Γ. Δεκάζου, ο οποίος μετά τους Βαλκανικούς πολέμους μελετά την οικονομία της περιοχής της Νάουσας, στη Μακεδονία:

... πρωτίστως προέχει το ζήτημα της διευθετήσεως των υδραυλικών συνθηκών της πεδιάδος της Θεσσαλονίκης, τόσον των της αποστραγγίσεως, όσον και των της αρδεύσεως, ίνα βελτιωθώσιν αι γεωργικαί και αι υγιειναί συνθήκαι αυτής ταυτοχρόνως. Η πεδιάς της Θεσσαλονίκης, ης μικρόν τμήμα

---

16. Γ. Κοφινάς, *Τα οικονομικά της Μακεδονίας*, Αθήνα 1914, σ. 111. Το κείμενο είναι απόσπασμα από έκθεση του Κοφινά με ημερομηνία 26 Φεβρουαρίου 1913.

αποτελεί η πεδιάς της Ναούσης, εξασφαλιζόμενη υπό των συχνοτάτων πλημμυρών και δυναμένη να αρδευθή κατά το μέγιστον μέρος αυτής υπό των τριών μεγάλων ποταμών Αξιού, Λουδία, Αλιάκμονος και των παραποτάμων αυτών, διανοίγει ευρύτατον μέλλον διά την μεγάλην καλλιέργειαν, ιδίως δε διά την κτηνοτροφίαν του τόπου.<sup>17</sup>

Το πρόβλημα, όπως φαίνεται από τα προηγούμενα αποσπάσματα, δεν ήταν μόνο καθαρά οικονομικό: Η ελonoσία, αποτέλεσμα επίσης της απουσίας κάθε προσπάθειας αποξήρανσης των ελών των Νέων Χωρών, σε άλλες δε περιπτώσεις της εγκατάλειψης των αποστραγγιστικών έργων, αποτελούσε παράγοντα ανασχετικό της καλλιέργειάς τους, συνάμα δε και παράγοντα με υψηλό δημογραφικό και κοινωνικό κόστος για τους πληθυσμούς της χώρας (βλ. π.χ. Πίνακα 1.1), αλλά και για τις οικονομίες πολλών περιοχών της.<sup>18</sup> Το πρόβλημα αυτό αντιμετώπιζαν οι Νέες Χώρες σε πολύ μεγαλύτερη έκταση σε σύγκριση με την Παλαιά Ελλάδα.

Ο Γεώργιος Μόδης, δημόσιος υπάλληλος την περίοδο που εξετάζουμε και αργότερα βουλευτής των Φιλελευθέρων, εξαιρετικός γνώστης των Νέων Χωρών, έγραφε για το θέμα αυτό: «Οι Ελληνικοί κάμποι ήταν νοσογόνες εστίες και το καλοκαίρι και το φθινόπωρο οι περισσότεροι αγρότες μας

---

17. Γ. Δεκάζος, *Η Νάουσα της Μακεδονίας. Οικονομολογική μελέτη της γεωργίας, κτηνοτροφίας και δασών της περιφέρειάς ταύτης*, Αθήνα 1913, σ. 60.

18. Βλ. αναλυτικά Ι.Σ. Παπαδάκης, *Αι πλουτοπαραγωγικά δυνάμεις της Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1920, σ. 41-53.

κείτονταν άρρωστοί. [...] Το 1916-1918 Γάλλοι και Άγγλοι είχαν στο Μακεδονικό μέτωπο μεγαλύτερες απώλειες απ' την ελονοσία παρά απ' τα εχθρικά βλήματα».<sup>19</sup>

Για το ίδιο δε θέμα γράφει πάλι ο Γ. Δεκάζος:

Οι ελώδεις πυρετοί, καίτοι εν τη πόλει Ναούση δεν επιφέρουσι μεγάλας ζημίας λόγω της μεγάλης κλίσεως του εδάφους, ένεκα της οποίας δυσκόλως σχηματίζονται μικρά έλη, και της καλλιτέρας σχετικώς διαίτης του πληθυσμού, εν τούτοις όμως εις τα χωρία τα μέγιστα συμβάλλουσιν ούτοι εις την εξασθένησιν του οργανισμού των γεωργικών εργατών, διότι πανταχού υπάρχουν ρέοντα ύδατα, δημιουργούντα μικρά έλη.<sup>20</sup>

Τα σχόλια αυτά φυσικά περισσεύουν αν λάβει κανείς υπόψη του τις στατιστικές που συγκέντρωσε η γαλλική Στρατιά της Ανατολής για τα χρόνια 1915-1919 (βλ. Πίνακα 1.1).

Τα προβλήματα όμως δεν περιορίζονταν στην κατάσταση της γης και στα έργα που ήσαν απαραίτητα για να μπορέσει να αποδώσει σύμφωνα με τις δυνατότητές της. Οι υποδομές γενικότερα των Νέων Χωρών υστερούσαν σημαντικά σε σύγκριση με εκείνες της Παλαιάς Ελλάδας, χωρίς φυσικά αυτό να σημαίνει ότι και στην τελευταία όλα ήσαν άφογα. Έτσι το οδικό δίκτυο των περιοχών που προσαρτήθηκαν μετά τους Βαλκανικούς πολέμους ήταν εντελώς υποτυπώδες, το σιδηροδρομικό είχε υποστεί εξαιρετικές φθορές λόγω της χρήσης

---

19. Γ. Μόδης, *Αναμνήσεις*, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 285.

20. Γ. Δεκάζος, *Η Νάουσα της Μακεδονίας...*, ό.π., σ. 8.

**ΠΙΝΑΚΑΣ 1.1.** Νοσηρότητα που οφείλεται στην ελονοσία κατά περιοχές της Μακεδονίας-Θράκης, 1915-1919.

ΠΕΡΙΟΧΗ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	ΝΟΣΗΡΟΤΗΤΑ	ΠΕΡΙΟΧΗ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	ΝΟΣΗΡΟΤΗΤΑ
Έλευθερούπολη	16.434	56,36%	Ζίχνη	25.151	25,80%
Λαγκαδάς	42.544	42,50%	Νέστος	19.487	23,12%
Γουμένισσα	17.088	39,64%	Σιδηρόκαστρο	29.929	19,83%
Νιγρίτα	19.853	39,00%	Καβάλα	33.575	19,20%
Θεσσαλονίκη	218.436	37,64%	Φλώρινα	71.860	19,13%
Σέρρες	37.202	37,35%	Δράμα	75.722	18,70%
Θάσος	12.328	36,10%	Γρεβενά	35.143	16,57%
Γιαννιτά	23.916	33,21%	Κοζάνη	54.735	16,30%
Έδεσσα	24.318	31,88%	Νότια Πέλλας	32.299	14,75%
Κιλκίς	25.727	29,87%	Καστοριά	56.081	13,42%
Βέροια	39.391	28,30%	Νευροκόπι	22.864	10,42%
Χαλκιδική	44.387	26,48%	Ανασελίτσα	32.783	9,63%
Πτολεμαίδα	40.343	26,05%			

*Παρατήρηση:* Στο πρωτότυπο η περιοχή νότια της Πέλλας μνημονεύεται ως «Εποτία».

*Πηγή:* J. Ancel, *La Macédoine. Son évolution contemporaine*, Παρίσι 1930, σ. 112.

του από τους συμμαχικούς στρατούς, ενώ οι λιμενικές υποδομές ήσαν ανύπαρκτες.

Όλα αυτά τα ζητήματα θεωρούνταν και ήσαν πολύ σημαντικά. Για τον λόγο αυτό το 1914 ο Ελευθέριος Βενιζέλος δημιουργεί υπουργείο Συγκοινωνιών, το οποίο διατηρεί και την ευθύνη για τα δημόσια έργα, ενώ τη θέση του πρώτου υπουργού καταλαμβάνει ένας μηχανικός, ο Δ. Διαμαντίδης. Λίγο αργότερα το υπουργείο αναλαμβάνει ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Το πρόγραμμα των μεγάλων παραγωγικών

έργων των φιλελεύθερων κυβερνήσεων που θα εφαρμοστεί την τετραετία 1928-1932 διαμορφώνεται κατά τα φαινόμενα αμέσως μετά την ανακωχή του 1918, ίσως και λίγο νωρίτερα, επί υπουργίας Παπαναστασίου πάντοτε, θα παρουσιαστεί δε σε μια πρώτη μορφή από τον ίδιο τον Ελευθέριο Βενιζέλο το 1919. Και ακόμη και αν τα έργα στη Νέα Ελλάδα δεν ήταν αποκλειστικότητα αυτού του προγράμματος, ωστόσο η βαρύτητά τους και η σχετική σημασία τους ήταν πολύ μεγαλύτερη σε σχέση με τα έργα που προβλέπονταν για την Παλαιά.<sup>21</sup>

Συνάμα τα αστικά κέντρα των Νέων Χωρών, με επικεφαλής τη Θεσσαλονίκη, έβλεπαν την οικονομική βαρύτητά τους να μειώνεται, και μάλιστα σημαντικά, καθώς οι συνοριακές ρυθμίσεις που ακολούθησαν τους Βαλκανικούς περιόρισαν κατά πολύ την ακτίνα δράσης τους, με σημαντικές συνέπειες για τους πληθυσμούς. Ο εβραϊκός πληθυσμός της Θεσσαλονίκης, που εθίγη περισσότερο από οποιοσδήποτε άλλους από την εξέλιξη αυτή, ήταν, πολύ λογικά, εκείνος που εκδήλωσε την ανησυχία του, την οποία προσπάθησαν να διασκεδάσουν οι ελληνικές αρχές της πόλης.<sup>22</sup> Προσπαθώντας να λύσει αυτού του τύπου τα προβλήματα, από πολύ νωρίς το ελληνικό κράτος σχεδίασε τη δημιουργία μιας ελεύθερης ζώνης στη Θεσσαλονίκη η οποία θα διευκόλυne

---

21. Σπ. Μαρκέτος, *Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και η εποχή του. Αντινομίες του μεταρρυθμιστικού σοσιαλισμού*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ, Αθήνα 1998, τόμ. 1, σ. 407 κ.εξ.

22. Γ. Κοφινάς, *Τα οικονομικά της Μακεδονίας...*, ό.π., σ. ι' -ια'.

το εμπόριο με την ενδοχώρα της πόλης που πλέον ανήκε σε άλλα κράτη.<sup>23</sup> Η ομαλή όμως λειτουργία της ελεύθερης αυτής ζώνης θα συναντήσει προσκόμματα που άπτονταν της διπλωματίας και της εξωτερικής πολιτικής των εμπλεκόμενων χωρών.

Πέραν όλων αυτών, η διοικητική αφομοίωση των περιοχών που προσαρτήθηκαν μετά τους Βαλκανικούς πολέμους δεν ήταν ένα πρόβλημα με λύση αυτονόητη,<sup>24</sup> πολύ περισσότερο που η ελληνική κρατική διοίκηση δε διακρινόταν έτσι και αλλιώς για τις υψηλές επιδόσεις της.<sup>25</sup> Αρχικά μάλιστα και κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου οι δυσκολίες ενσωμάτωσης των περισσοτέρων από τις επαρχίες αυτές ήταν ανυπερέβλητες, εφόσον αποτελούσαν πεδία πολεμικών συγκρούσεων, ενώ για ένα διάστημα η Ελλάδα ήταν διαιρεμένη σε δύο κράτη. Πάλι ο Γ. Μόδης γράφει στις αναμνήσεις του:

Αποκαταστάθηκε τέλος η τάξις. Εγκαταστάθηκαν παντού αστυνομικοί σταθμοί. [...] Ήλθαν και άλλες Αρχές: Οικονομικός έφορος, Ταμίας, Ειρηνοδίκης, αργότερα και ειδικός

---

23. Ι.Σ. Παπαδάκης, *Αι πλουτοπαραγωγικαί δυνάμεις της Μακεδονίας...*, ό.π., σ. 124-128.

24. Γ.Θ. Μαυρογορδάτος, 1915. *Ο Εθνικός Διχασμός*, Αθήνα 2015, σ. 192-193.

25. Για τις νομικές πλευρές της διοίκησης των εδαφών που κατακτήθηκαν κατά τους Βαλκανικούς πολέμους βλ. Γ. Φιλάρετος, *Κατάληψις πολεμική κατά τους νόμους του πολέμου. Διοικήσις, δικαιοσύνη, φορολογία εν τη υπό του ελληνικού στρατού και στόλου καταλειφθείση Μακεδονία, Ηπείρω και εν ταις νήσοις τω 1912*, Αθήνα 1912.

Πταισματοδίκης. Με κατάπληξί μου είδα ότι ο Ειρηνοδίκης, «Αθηναίος» δικηγόρος, καθώς και ο συμβολαιογράφος έκαμαν πολλά χονδροειδέστατα ορθογραφικά και συντακτικά λάθη! [...] Αλλ' ενώ οι παλιοί τακτικοί και μόνιμοι υπάλληλοι υπήρξαν άριστοι και θαυμάσιοι, αντίθετα πολλοί απ' τους νεοδιορισμένους φαντάστηκαν ότι κυριώτερη αποστολή στις Νέες Χώρες είχαν να πλουτίσουν [...] Αναγκάσθηκα να στείλω δύο στην Εισαγγελία.<sup>26</sup>

Φαίνεται λοιπόν πως σημαντικό μέρος των δημοσίων υπαλλήλων που μετακινήθηκαν, εκουσίως ή όχι, στις Νέες Χώρες μετά την προσάρτησή τους προκειμένου να στελεχώσουν τη νέα κρατική διοίκηση ήταν μάλλον δεύτερης διαλογής – είτε δεν είχαν ελπίδες πλέον για μια καλή σταδιοδρομία στην Παλαιά Ελλάδα τη στιγμή που οι δυνατότητες ήταν μεγαλύτερες στη Νέα, είτε αποστέλλονταν στις Νέες Χώρες ακριβώς γιατί ήταν λιγότερο απαραίτητοι στις αρχικές υπηρεσίες τους.

Αλλά και μετά το τέλος των πολέμων οι δυσκολίες εξακολουθούσαν να είναι μεγάλες, και μάλιστα αυξάνονταν αν λάβει κανείς υπόψη του το εθνικά ανομοιογενές της σύνθεσης των πληθυσμών, που καθιστούσαν τη διοικητική αφομοίωση των επαρχιών της Νέας Ελλάδας ακόμη πιο δύσκολη.

Τελευταίο στη σειρά, αλλά όχι και για τον λόγο αυτό λιγότερο σημαντικό, είναι και το θέμα της αποσαφήνισης των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων στις Νέες Χώρες. Την ευθύνη για τη λύση αυτού του προβλήματος ανέλαβε το 1917, με την

---

26. Γ. Μόδης, *Αναμνήσεις*, ό.π., σ. 162-163.



ιδιότητα του υπουργού των Δημοσίων Κτημάτων και Εσωτερικού Εποικισμού, ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος. Ήδη με την κατάκτηση των εδαφών της Νέας Ελλάδας από τον ελληνικό στρατό κατά τους Βαλκανικούς απαγορεύτηκαν οι αγοραπωλησίες γης προκειμένου να προληφθούν τα φαινόμενα που είχαν παρατηρηθεί κατά την προσάρτηση της Θεσσαλίας, δηλαδή η πώληση μεγάλων γαιοκτησιών σε πρόσωπα που θα δυσχέραιναν τον εποικισμό και την αξιοποίησή τους κατά τον επιθυμητό για το ελληνικό κράτος τρόπο.<sup>27</sup> Για την κυβέρνηση των Φιλελευθέρων, οι απέραντες και εύφορες εκτάσεις που παρέμεναν χέρσες θεωρούνταν νοσηρό φαινόμενο και θα έπρεπε να διατεθούν στους ίδιους τους καλλιεργητές τους. Με τον τρόπο αυτό θα ήταν δυνατή τόσο η αξιοποίηση της γης όσο και ο εποικισμός της με Έλληνες καλλιεργητές, έτσι ώστε να σπάσει η υπεροχή των μη ελληνικών πληθυσμών στη Μακεδονία και Θράκη.

Το νέο υπουργείο της Προσωρινής Κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης απέβλεψε στην ανεύρεση και προστασία από διαρπαγές και καταπατήσεις των εγκαταλελειμμένων δημοσίων, αστικών και αγροτικών κτημάτων, και στη συνέχεια στην εκμετάλλευσή τους σε μια προοπτική που θα στήριζε την αγροτική μεταρρύθμιση. Το πρώτο βήμα της τελευταίας έγινε επί Προσωρινής Κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης, χωρίς εξαιρετικά μεγάλη επιτυχία για πολιτικούς και άλλους λόγους, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

---

27. Δ. Γατόπουλος, *Ανδρέας Μιχαλακόπουλος (1875-1938)*, Αθήνα χ.χ., σ. 81 κ.εξ.